

POJEM »EKONOMSKE DRUŽBENE FORMACIJE« IN POJEM »DRŽAVE«
PRI MARXU

V svojem prispevku bom skušal razviti historičnomaterialistično pertinentno razlago sosledja ekonomskih družbenih formacij, ki se razhaja s tradicionalnim »marksistično-leninističnim« razumevanjem tega problema. »Marksizem-leninizem« je zame predvsem konstrukt Stalinovega obdobja — Lenin bi zase nedvomno dejal, parafrazirajoč Marxa: »Jaz vsekakor nisem marksist-leninist!« — njegov nauk o sosledju družbenih formacij pa rabi dandanes predvsem za dokazovanje, da je »realno eksistirajoči socializem« po zgodovinski nujnosti najvišja stopnja človeštva. Tudi če v »marksizmu-leninizmu« tu in tam razpravljajo o »dialektiki zaporedja in vzporedja«,¹ je ta razprava skoz in skoz nejasna.

Začel bom z naslednjo tezo, ki se opira na Marxa: prvotno je smoter produkcije produkcija »uporabnih vrednosti«. Tam, kjer ta produkcija — za samega sebe in za druge — v subjektivnem vedenju ne nastopa kot smoter, se razvije »blagovna produkcija« in s tem podvojitev blaga na blago in denar. Na tej podlagi se razvije podvojitev družbe na družbo in državo. S pomočjo Kanta bi lahko rekli tudi takole: povsod, kjer produkcija uporabnih vrednosti za druge ni tudi subjektivni smoter, marveč je le sredstvo, je možen razvoj denarja in države.

Kako lahko to tezo uskladimo z obstojem različnih družbenih formacij pri Marxu, še zlasti pa s tem, da se zgodovina predmeščanskih družbenih formacij — z izjemo evropskega fevdalizma — ni končala »s svobodnim delom in kapitalom...«?²

Pri odgovoru na to vprašanje izhajam iz tega, da je treba vse predmeščanske družbene formacije, ki so se razvile onstran (ali pa po razkroju) »samoraslega občestva« (Marx), dojeti kot historične slepe ulice razvoja menjalnovrednostne produkcije. Takšno rekonstrukcijo Marxove (in Engelsove) teorije zgodovine upravičuje po mojem mnenju predvsem Marxovo besedilo *Očrta kritike politične ekonomije*, natančneje, njegova odlomka »Prvotna akumulacija kapitala« in »Oblike pred kapitalistično produkcijo«.³ Slovitno poglavje »O prvot-

¹ Prim. D. Paseman, *Kapitalismus-Analyse und historisch-materialistische Untersuchung der Formationsentwicklungen (1852—1867)*, v: *Formationstheorie und Geschichte*, Lichtenstein 1978, licenčna izdaja Akademie-Verlag, Berlin (Ost) 1978.

² K. Marx, *Očrta kritike politične ekonomije*, METI I/8, Ljubljana 1985, str. 349. 1/2.

³ Prav tam, str. 314—324 in 324—355.

ni akumulaciji« iz prvega zvezka *Kapitala* puščam tu ob strani, ker je problematika, ki jo obravnava, ločena od gradiva, ki ga vsebuje besedilo »Oblike pred kapitalistično produkcijo«. (Mislim predvsem na gradivo o prvotni obliki zemljiške lastnine kot temelju samoraslih občestev — to gradivo bomo našli šele v tretjem zvezku *Kapitala* — in na raziskovanje njihovega razkroja.) Upoštevati pa moramo tudi, da vsebinsko kazalo *Očrtov* tako kot Predgovor za *H kritiki politične ekonomije* (1859) govori o formaciji v ednini, ne v množini. Govori torej o eni formaciji, ki ji pripadajo »progresivna obdobja«!

Še nekaj: v pričujočem poskusu ne zgubljam spred oči razlike, ki jih vsebujejo »antagonistične družbene formacije« in o katerih govorijo Marx in drugi avtorji. (Sicer pa Marx ne obravnava le razlike glede na obliko izžemanja presežnega dela. V *Kapitalu 1* navaja kot razmejitveni kriterij tudi vprašanje, kako poteka produkcija, s katerimi delovnimi sredstvi. V *Kapitalu 2* govori o specifičnih načinih povezave med delom in produkcijskimi sredstvi. V *Teorijah o presežni vrednosti* pa pravi, da je ena izmed razlik v tem, ali je delo plačano neposredno iz »revenue« ali iz »kapitala«.) »Vzroke« za te razlike je treba po mojem iskati v nekem »bistvenem« vzroku ali »temelju«.

Marxova in Engelsova obravnava soslednja ekonomskih družbenih formacij je sestavni del širše določitve treh temeljnih formacij. Prva temeljna formacija temelji v bistvu na skupni lastnini, vsaj na skupni lastnini zemlje. Druga temeljna formacija je negacija tega stanja. Njen razvoj doseže svoj vrh takrat, ko objektivni pogoji produkcije obstajajo v obliki privatne lastnine, torej v obliki kapitala, ki mu stoji nasproti čista delovna zmožnost ali svobodna delovna sila. Kapital in delovna sila se prikazujeta kot blago v cirkulacijskem procesu. Tretja temeljna formacija pa je nato vrnitev k skupni lastnini. Marx sam jo v *Kapitalu* označuje s Heglovim pojmom »negacija negacije«.

Druga temeljna formacija je torej nastajanje objektivnih in subjektivnih produkcijskih pogojev za blagovno formo v kapitalskem razmerju ter bivanje te forme in tega razmerja. Marx poudarja v *Očrtih*, polemizirajoč s Proudhonom, da ta rezultat temelji na nekem specifičnem historičnem procesu.⁴ Na nekem drugem mestu v *Očrtih* pa govori Marx o »periodi pred kapitalom« ali o »predpotopni« zgodovini nastanka kapitala oz. o »zgodovini njegovega oblikovanja«.⁵

Vrnimo se zdaj k izrazu »ekonomska družbena formacija«. Iz Marxovega osnutka odgovora na pismo Vere Zasuličeve vemo, da je izraz prevzet iz geologije.⁶ V geologiji formira narava, pri Marxu pa je, nasprotno, funkcijo formiranja prevzela ekonomija, gre pa za oblikovanje določene družbene strukture in njenih različnih sfer.

Prav izraz »ekonomska družbena formacija« nam omogoča, da strožje kakor Marx in Engels ločujemo med »občestvom« in »asociacijo« na eni strani in »družbo« na drugi. Izraz »družba« uporabljam za družbe, ki jih moramo subsumirati pojmu »druge temeljne formacije«. Družba v strogem smislu je torej zame meščanska družba, to je, sklop ljudi, ki se producira in reproducira s pomočjo (zakonov) »blagovne produkcije« in torej »blagovne menjave«. Samoraslo občestvo pa je za Marxa in Engelsa prvotna oblika prehoda človeštva iz živalskega kraljestva, iz predčloveške narave v človeško. Ekonomska produkcija v toliko za Marxa najprej reprodukcija samoraslosti.⁷

⁴ Prim. prav tam, str. 335.14—27.

⁵ Prav tam, str. 349.19, 315.14.

⁶ K. Marx, Osnutek odgovora na pismo Veri Zasuličevi, MEID V, Ljubljana 1975, str. 125.

⁷ K. Marx, *Očrti*, METI 1/8, str. 332 sl.

O samoraslosti govorijo *Očrti* večkrat, denimo takole: »Smoter tega dela ni stvarjanje vrednosti . . ., ampak je njihov smoter ohranitev posameznega lastnika in njegove družine, pa tudi celotnega občestva.«⁸ Bistvena značilnost teh samoraslih občestev je njihova trajnost, trdnost njihove družbene oblike. Že takoj na začetku razprave o »azijskem produkcijskem načinu« v petdesetih letih Marx in Engels postavljata, da se začenjajo vaška samorasla občestva razkrajati šele v obdobju imperializma. V svojem prvem osnutku odgovora Veri Zasuličevi pa pravi Marx, da je življenjskost praskupnosti neprimerno večja od življenjskosti semitskih, grških, rimskih itn. družb.⁹ Kljub temu pa se v danem trenutku začenja proces propadanja občestev, vzroki njihovega propada pa po osnutku pisma Zasuličevi izvirajo iz »ekonomskih danosti, ki so jih ovirali, da bi prekoračile neko razvojno stopnjo . . .«.¹⁰

Vprašanje, ki me tu zanima, se glasi, če ga zastavim nekoliko filozofsko: ali obstaja neki »bistveni« vzrok ali neki globlji »temelj« teh vzrokov?

Oglejmo si najprej vzroke, ki jih navaja Marx v *Očrtih*, pozna pa jih tudi Engels. Rezultat tega pretresa bom navezal na Marxovo in Engelsovo recepcijo Morgana, ki jo bom povezal s problemom specifične abstraktnosti »menjalnih« dejanj v družbah »blagovne« menjave. Skrito jedro te abstraktnosti je po mojem vsebovano že v »neposredni menjavi produktov« med občestvi, ne glede na to, ali si akterji menjave stopajo nasproti kot reprezentanti oz. agenti ali kot posamični člani svojega občestva.

Začel bom z odlokom iz *Očrtov*, ki govori o tem, da je smoter reprodukcije samoraslih občestev ohranjanje individuov, njihovih družin in celokupnega občestva, ki ga tvorijo individui: »Ta reprodukcija pa je hkrati nujno nova produkcija in destrukcija stare oblike. Tam, kjer naj bi imel vsak izmed individuov toliko in toliko juter zemlje, je npr. razmnoževanje prebivalstva že ovira. Če naj se to prepreči, potlej kolonizacija, in zaradi nje nujna osvajalna vojna. S tem sužnji etc. Povečanje npr. tudi ager publica, in s tem patricijev, ki predstavljajo skupnost etc. Tako vključuje ohranjanje starega občestva destrukcijo pogojev, na katerih temlji, in se tako sprevača v nasprotje. Če naj bi npr. mislili, da je mogoče produktivnost na istem prostoru povečati z razvojem produktivnih sil etc. (ta razvoj je ravno pri starinskem poljedelstvu najpočasnejši), tedaj bi to vključevalo nove načine, kombinacije dela, uporabo velikega dela dneva za obdelovanje polj etc. in s tem spet odpravljalo stare ekonomske pogoje občestva. V samem aktu reprodukcije se ne spreminjajo le objektivni pogoji, npr. iz vasi nastane mesto, iz divjine izkrčeno polje etc., ampak se spreminjajo producenti . . . Čim bolj starinski je sam način produkcije — in ta se v poljedelstvu dolgo ohranja; še dlje v orientalskem dopolnjevanju poljedelstva z manufakturo — tj. čim bolj ostane dejanski proces prisvajanja enak, toliko stanovitnejše so stare lastninske oblike in s tem sploh občestvo.«¹¹ Navedeni odlomek vsebuje celo vrsto vzrokov za propad samoraslih občestev: pritisk prebivalstva, vojne in osvajanja. Prvi zvezek *Kapitala* pa pravi: »V dejanski zgodovini igrajo osvajanja, podjarmljenje, roparski umori, skratka nasilje, veliko vlogo.«¹²

Toda ali je bila last prebivalstva vselej vzrok za razkroj? Marx in Engels sta pri prvi obravnavi strukture orientalskega občestva ugotovila, da se takšna

⁸ Prav tam, str. 324.27-28.

⁹ K. Marx, Osnutek . . ., MEID V, str. 131.

¹⁰ Prav tam, str. 131/2.

¹¹ K. Marx, *Očrti*, METI I/8, str. 339.18-37.

¹² K. Marx, *Kapital I*, Ljubljana 1985, str. 651.

občestva, kadar imajo preveč prebivalstva, razdelijo. En del osnuje, kadar je na razpolago dovolj nenaseljene zemlje za miroljubno naselitev, na nekem drugem mestu novo občestvo. Takšne samovzdrževalne občine živijo nato miroljubno druga poleg druge. Rast prebivalstva je dejavnik, ki po *Očrtih* šele v »drugi obliki« skupne lastnine — ki je »produkt bolj razgibanega, historičnega življenja, usod in modifikacije prvotnih plemen«¹³ — vpliva na razkroj samoraslega občestva. Marx navaja naslednja historična plemena: »Po drugi plati sili majhna bojevalniška skupnost prek teh pregrad etc. (Rim, Grčija, Judje etc.).« Pregrade pa so »ohranitev enakosti med njegovim /tj. občestva/ svobodnimi self-sustaining peasants in lastno delo kot pogoj za nadaljnji obstoj njihove lastnine«. ¹⁴

S tem smo prišli do vojne kot vzroka za razkroj. Tudi vojna učinkuje razkrojevalno predvsem v »drugi obliki«. Naslednje mesto iz *Očrtov* je zelo značilno: »Vojna je zatorej velika skupna naloga, veliko skupnostno delo... Zato je občina, sestojča iz družin, organizirana najprej bojevalniško...«¹⁵ Vojna, organizacija članov občestva za vojaške namene, s katero se segmentalna struktura spremeni v hierarhično, je vzrok za razkroj zato, ker je z njo odpravljena enakost. Vendar pa velja to samo za stalno vojno stanje. V tem primeru gre zopet za »drugo obliko« ali pa za »tretjo«, »germansko«. Marx in Engels sta kot dobra poznavalca stare zgodovine vedela, da se je prvotna struktura celo v »drugi obliki« še dolgo upirala hierarhizaciji. Že v *Anti-Dühringu* je vzrok za nastanek države naraščanje in osamosvajanje nadrejenih upravnih funkcij. Preučenje Morgana pa je Marxa in Engelsa pripeljalo do nadaljnjih spoznanj — denimo, o uravnoteženi razdelitvi kompetenc med poglavarji za primer vojne in stalnimi poglavarji v obdobjih miru. (Danes vemo, da je bila pred oblikovanjem držav v zahodni in srednji Evropi okoli 500 n. št. približno tisočletna doba, v kateri so bili poglavarji pri Keltih in Germanih nekakšen prehod k državi. To je bilo nedvomno povezano s prodiranjem antične trgovine v srednjeevropski in zahodnoevropski prostor.)¹⁶

Oglejmo si zdaj osvajanje kot vzrok za razkroj. V *Očrtih* je osvajanje od vsega začetka bistveni moment za razvoj »druge oblike«. V našem besedilu gre zlasti za osvajanje zemlje. Vendar pa je možno razpravo takoj razširiti na osvajanje nasploh. Marx je večkrat opozoril, da je temeljni pogoj za osvajalne vojne, da obstaja nekaj, kar je mogoče osvojiti. Stalna, načrtna osvajalna politika je nova oblika prastarega vojnega stanja, v katerem so si prvotna samorasla občestva stala nasproti kot sovražne naravne sile. Nova oblika predpostavlja tudi, da mora biti, kot Marx ugotavlja v *Kapitalu* 3 »naravna produktivnost dela« (zlasti dela podjarmljenih, H. B.) »dovolj velika... da... ostane možnost presežka dela«. ¹⁷

Marx omenja še vlogo patricijev v antičnem rimskem občestvu. Ti so tako ali tako privilegirani predstavniki občestva, njihov status pa se je v primeru nasilne zasedbe tuje zemlje še okreplil. Še zlasti velja to takrat, ko so kolonizirana ozemlja sicer zelo oddaljena od domačega občestva, vendar so z njim »državno« povezana, nova zemlja pa je najprej ager publicus. Prav to pa je razvoj v »drugi obliki«! Predpostavlja neko prvotno prebivalstvo, ki ga je

¹³ K. Marx, *Očrti*, METI I/8, str. 326.27.

¹⁴ Prav tam, str. 328.5–7, 328.1–3.

¹⁵ Prav tam, str. 327.2–6.

¹⁶ Sodobno etnološko raziskovanje opozarja na izdelano strategijo, s katero so se arhaična občestva izogibala državi. Prim. zlasti delo P. Clastresa (nem. prev.), *Staatsfeinde, Studien zur politischen Anthropologie*, Frankfurt/M 1976.

¹⁷ K. Marx, *Kapital* 3, Ljubljana 1973, str. 883.

mogoče razlastiti, podjarmiti in izkoriščati. Vojna je tu tako ali tako že posebno opravilo »države« kot sklopa institucij, ki so nastale ravno z naraščajočo diferenciacijo historično reproduciranih občestev. Gre za začetek diferenciacije med »državo« in »družbo«. Osvajanje je predvsem v »drugi obliki« tudi osvajanje sužnjev, razen tega pa prihaja do vse bolj neenake razdelitve plena, torej do odpravljanja »enakosti«. Na to opozarjamo le zato, ker po Marxu izkoriščanje sužnjev predpostavlja, da mora obstajati vsaj »samorasla produktivnost dela«, ki dovoljuje presežno delo. Neenaka razdelitev plena, ki še ni povezana z izkoriščanjem tuje delovne sile, sama na sebi ne more utemeljiti razrednega značaja vodij oz. predstavnikov samoraslega občestva. Osvajanje ni nikoli samo »kolonizacija«, »zasedba zemlje«. Spomnimo se tu na Marxovo trditev, da v »self-sustaining enotnosti manufakture in agrikulture, na kateri temelji ta oblika, osvajanja ni tako nujen pogoj kot tam, kjer izključno prevladujeta *zemljiška lastnina, agrikultura*«. ¹⁸ Malo pozneje Marx pravi: »Drugič pa, kjer *lastnina instrumenta*... kjer ta oblika *delavca kot lastnika ali lastnika, ki dela*, že postavljena kot samostojna oblika zraven *zemljiške lastnine* in zunaj nje — razvoj dela v rokodelstvu in mestu — ne kakor v prvem primeru kot akcidenca zemljiške lastnine in subsumirana pod njo — kjer so tudi surovine in življenjske potrebščine šele *posredovane* kot lastnina rokodelca, posredovane z njegovo obrtjo, z njegovim lastništvom instrumenta — je že predpostavljena neka druga historična stopnja zraven prve in zunaj nje, ki se mora sama pojavljati že dokaj modificirano zaradi *osamosvojitve te druge vrste lastnine ali lastnikov, ki delajo*«. ¹⁹

Čeprav pri Marxu ni docela jasno, v kakšnem smislu je osvajanje za juzdovsko-izraelska in klasičnoantična občestva bolj nujno kakor za občestva v azijski obliki, velja, da je osvajanje zemlje in sužnjev res tako pogoj za obstoj, denimo, rimskega imperija kakor tudi vzrok za njegov nadaljnji razvoj. Vendar pa se je pred tem najprej razvila mestna obrt, čeprav so se z njo ukvarjali pretežno patriciji. Še pomembnejši je bil razvoj trgovine z etruščanskimi in grškimi manufakturami in stik s feničansko in punsko trgovino. Po eni strani so se tako v nastajajočem imperiju izoblikovala mestna središča, po drugi pa velika področja, v katerih je agrikultura, celo golo pašništvo s sužnji, premagala staro »self-sustaining« enotnost agrikulture in manufakture. Zgodovinsko izkustvo nas uči, da je osvajanje v antičnih občestvih bistveno povezano z razvijanjem mestne obrti in trgovine v Sredozemlju.

Marxova argumentacija je zanimiva tudi zato, ker iz nje izhaja, da samozadostna enotnost agrikulture in manufakture ne žene nujno k menjavi z drugimi občestvi, naposled k razvoju blaga in denarja, k produkciji menjalne vrednosti. »Prastara« občestva, ki eksistirajo dalje v »azijski obliki«, so omejena še na samozadostno reprodukcijo. V njenem okviru producirajo celoten svet svojih »uporabnih vrednosti« in se, dokler imajo dovolj zemlje, ne lotevajo osvajanj. A kako je tedaj z razvojem produktivnosti dela? Kaj je v primeru njenega razvoja s presežnim produktom, če razvoj produktivnosti ne spremlja zmanjševanje nujnega delovnega časa?

»Samostojna manufaktura« se lahko ohrani in razvija le na podlagi menjalnih odnosov, ki segajo čez meje sprva samozadostnih občestev. Takšna manufaktura je od začetka usmerjena k širšemu krogu odjemalcev in ponudnikov. Zato Engels v *Izvoru družine* govori o njej kot o drugi »veliki delitvi

¹⁸ K. Marx, *Očrti*, METI I/8, str. 331.36—38.

¹⁹ Prav tam, str. 343.16—27.

dela« (prva je delitev na pastirska plemena in poljedelske oblike, tretja pa je delitev dela na producente in trgovske posrednike produktov).

Kako lahko podrobneje opredelimo samozadostna samorasla občestva? Začel bom z materialistično obrnjenim hegllovskim miselnim likom. »Narava« biva po eni strani kot »subjekt«, kot neorgansko telo individua.²⁰ Na drugi pa obstaja kot »objekt«. »Narava«, zlasti »zemlja«, je za naravni subjekt »veliki laboratorij, arzenal, ki daje tako delovna sredstva kakor delovni material in bivališče, bazo skupnosti.«²¹ Razmerje posameznikov »do nje je naivno razmerje do nje kot lastnine občestva.«²² Vendar pa si subjekt objektov ne le prilajša, ampak jih tudi oblikuje. Podreja jih subjektivnemu smotru in jih spreminja v »rezultate in shrambe subjektivne dejavnosti.«²³ Subjekt se potrjuje s prilajanjem objekta, z njegovim oblikovanjem in podrejanjem sebi. Vendar pa tu individuum kot subjekt nikoli ne nastopi kot posameznik. Predpostavka individua je poleg zemlje tudi samorasla občestvo.²⁴ Individuum uživa in izkusi samoraslo občestvo kot svoje lastno. Individuum, subjekt producira od začetka tako, da je delo vselej družinsko delo, pogosto občinsko. Tako kot je individuum prvotno v naivnem razmerju do zemlje, tako je v svoji produkciji naiven tudi v razmerju do drugih individuov. Drugi torej zanj niso le sredstva, ampak tudi smoter. Člani občestva ne stopajo drug drugemu nasproti le v zavesti (mišljenju, jeziku), v prostorski bližini, ampak predvsem v »uporabnih vrednostih« — so hkrati življenjsko sredstvo, smoter in sredstvo.

O Heglovem »vzajemnem pripoznanju« lahko torej smiselno govorimo le, kolikor gre za naravne, čutne individue, ki se vzajemno pripoznavajo v uporabnih vrednostih, ki jih producirajo drug za drugega, torej za pripoznanje totalnega človeka (Feuerbach, Marx). Tu se postavlja vprašanje, kako daleč nazaj lahko sežemo iz zrelega Marxa k njegovim zgodnjim delom, denimo, k zaključku ekscerptov iz Jamesa Milla, v katerem govori Marx o medsebojnem čutenju, medsebojni potrebi itn. (pri čemer bi morali tu obravnavati »instrumentalno« in »komunikativno« delovanje kot enotna).

Ali lahko tako razumemo Marxovo obravnavo samoraslih družbenih oblik »premene snovi« s konkretno čutno, kvalitativno naravo? »Individuum je placed in such conditions of gaining his life as to make not the acquiring of wealth his object, but self-sustenance, its own reproduction as a member of the community; the reproduction of himself as proprietor of the parcel of ground and, in that quality, as member of the commune. Nadaljnji obstoj commune je reprodukcija vseh njenih members kot self-sustaining peasants, katerih surplus čas pripada ravno komuni, delu za vojno etc. Lastnino lastnega dela posreduje lastništvo pogojev dela — kosa zemlje, ki zagotavlja obstoj občine, njo pa spet zagotavlja surplus delo v obliki vojaške službe etc. članov občine. Član občine se ne reproducira s kooperacijo pri wealth producing delu, ampak s kooperacijo pri delu za skupnostne interese (imaginarne in dejanske), da bi se zveza obdržala navzven in navznoter.«²⁵

Kooperacija, za katero tu gre, prvič, ni kooperacija pod komando (posamičnega) kapitala v konkurenci mnogih kapitalov, tako kakor v kooperaciji v industrijskem kapitalističnem produkcijskem načinu. Ta kooperacija, drugič,

²⁰ Prav tam, 335.9.

²¹ Prav tam, str. 325.14—15.

²² Prav tam, str. 325.15.

²³ Prav tam, 335.32/3.

²⁴ Prav tam, str. 325 sl.

²⁵ Prav tam, str. 328.15—25.

ni delo, ki bi bilo z »nevidno roko« (A. Smith) le posredno družbeno. Koooperacija ni delo za denar, za to moderno, meščansko občestvo. In tretjič, tudi ni delo abstraktnega »citoyena« in realnega konkretnega »burgeoisa«. Producent klasične antike, o katerem govori Marx na tem mestu, ni razcepljen na »državljana« in na »individualnega« ali »privatnega« lastnika. Čeprav je že podvojen na državljana in privatnika, občana, pa občan še ne negira državljana tako kot v moderni meščanski družbi. Kot »privatni« producent je namreč bolj ali manj self-sustaining producent, ki živi skupaj z enakimi self-sustaining producenti. Producenti kot »peasants«, o katerih govori tu Marx, med seboj še ne zamenjujejo »blag«, med njimi še ne vlada razmerje konkurence. Ti kmetje-občani imajo tudi, za razliko od modernega proletariata, domovino. »Polis« oz. antična »republika« je za Marxa ne glede na njen nadaljnji historični razvoj najprej samoraslo, »predpostavljeno« občestvo, še ni »postavljena« (moderna meščanska) družba in »postavljena« (moderna meščanska) država.

Da so tu producenti drug drugemu tako sredstvo kakor smoter in da je v takšnem razmerju do njih tudi občestvo, nam pokaže Marxovo besedilo na večih mestih.²⁶ Nas pa bo zanimala še neka stran neposredne produkcije uporabnih vrednosti. V tretji obliki, »germanski«, je »ekonomska celota... au fond podana v vsaki posamezni hiši, ki je sama zase samostojno središče (manufaktura sama kot postransko domače delo žensk etc.)«. ²⁷ Tudi v prvi, »azijski obliki« so po Marxu bivališča v ožjem smislu v »posesti« posameznika, ožje družine, »pa čeprav so to le vozovi Skitov«. ²⁸

Ekonomska celota je torej lahko tako individualna kmetija, bivališče, kot tudi občestvo, občina (vmesni položaj zavzema v določenem oziru klasično-antična oblika). Produkcija neposrednih uporabnih vrednosti je torej smoter le v tem sklopu, v razmerju med posameznikom, družino itn. na eni strani in nad njimi eksistirajočim občestvom na drugi. »Smoter tega dela ni stvarjanje vrednosti... , ampak je njegov smoter ohranitev posameznega lastnika in njegove družine, pa tudi celotnega občestva.« ²⁹ Po drugi strani pa deluje celo v »prvi obliki« razvojna težnja k ustvarjanju pogojev za »hiperprodukcijo«. ³⁰ Pri obravnavi »prve oblike« se moramo nujno vprašati po vzroku, ki omogoča nadaljnji »samorasli« obstoj občestva. V meri, v kateri se morajo realizirati vsi pogoji za presežno produkcijo, mora namreč razvoj trčiti ob »pregrade«.

Da bi odgovorili na vprašanje, zakaj postanejo razmerja samoraslih občeštev »omejena«, bomo najprej povzeli doslej povedano v petih točkah:

1. Samoraslo občestvo je kot »enotnost« predpostavka produkcije in reprodukcije posameznika. Smoter sta tako posameznik kot občestvo.

2. Produkcija in reprodukcija temeljita na predpostavljenih »objektivnih pogojih dela«, zemlje itn. kot lastnine producenta.

3. Predpostavka reprodukcije razmerij je obča enakost producentov kot članov občestva.

4. Lastnina in enakost se morata vselej reproducirati z lastnim delom članov občestva.

5. Produkcija je samozadostna, s kombinacijo agrikulture in manufakture in brez »blagovne« menjave produktov. Gre torej za produkcijo »uprabnih vrednosti«.

²⁶ Prav tam, str. 339.15—18; 340.30—34.

²⁷ Prav tam, str. 331.17—19.

²⁸ Prav tam, str. 337.40.

²⁹ Prav tam, str. 324.25—28.

³⁰ Prav tam, str. 326.4—6.

Samo v takšnih razmerjih so člani občestva drug za drugega hkrati smoter in sredstvo. Če pride do menjalnih odnosov s člani drugih občestev, se ta hkratnost sredstva in smotra v občevanju med člani preneha. Neposredna menjava produktov, ki ji sledi blagovna menjava, spremenita »meje« samoraslih občestev v »pregrade«, menjalci postanejo drug za drugega le sredstvo, občestva pa ne postanejo »ekonomska celota«, značilna za »prvo«, »drugo« in »tretjo« obliko.

Po Marxu je takšna »ekonomska celota« možna kot »združenje« svobodnih producentov šele potem, ko je s posplošeno blagovno produkcijo prišlo v svetovnem merilu do univerzalnega podružbljenja dela. Brž ko je realizirana oblika kapitalistične blagovne produkcije, ustvari njena cirkulacijska sfera sklop blago—denar, ki je »družba«. V smislu frankfurtske šole je »družba« neka povezanost med ljudmi, v kateri so vsi odvisni od vseh. Nasprotno pa samorasla občestva obstajajo bolj ali manj neodvisno drug od drugega.

Spomnimo se tu na specifično abstraktnost menjalnega dejanja. Gre za vidik Marxove blagovne analize, ki je po mojem mnenju bistven v historičnem razvoju protomeščanskih in meščanskih družb. Sohn-Rethel je izostreno analiziral realno abstrahiranje od množstva kvalitete čutno zaznavnih produktov kot uporabnih vrednosti, ki poteka v menjalnem dejanju. Vsebina odnosov med menjalci je zgolj abstrakcija od bolj ali manj obdelanih stvari »prve narave«, kvantitativno izenačevanje. Uporabnost produkta je iz menjalnega dejanja popolnoma izključena. Da so produkti od vsega začetka zanimivi le glede na svojo menjalno sposobnost, vpliva seveda tudi nazaj na produkcijo. V menjalnem dejanju je izključeno fizično razmerje med našimi čutnimi organi in stvarmi. Producenti so drug do drugega le v abstraktnem razmerju, drug drugemu so tuji.

Prav menjalna razmerja so izostrila čut za to, da omogoča produktivnost dela surplusno delo in surplusni produkt. V menjalnem dejanju je drugi individuuum, druga skupina instrumentalizirana, je zgolj sredstvo. S Feuerbachom bi lahko rekli, da se v menjalnem razmerju ne vzpostavlja solidarno razmerje »jaz-ti«. »Jaz« in »alter-ego« sta si »solipsistično« zoperstavljeni.

Moja teza je, da je že v »neposredni menjavi produktov« (Marx) med »tujimi« samoraslimi občestvi vsebovana kal razmerja blago—denar, s tem pa tudi razmerje kapitala. Če je torej zgodovina razkroja predmeščanskih razmerij prvo obdobje kapitalskega razmerja, kapitalistične blagovne produkcije in blagovne cirkulacije, pa je prva faza tega obdobja razvoj denarja od neposredne menjave produktov do blagovne menjave. Če slavi Hegel v moderni meščanski družbi »neskončno pravico individua« do samostojnosti, poudarja Marx: »Človek se izloči kot posameznik šele z zgodovinskim procesom.« V svojih rezultatih ima ta zgodovinski proces seveda Janusov obraz. Po eni strani se samorasle predpostavke z razvojem produktivnih sil vse bolj spreminjajo v reproducirane, to, kar je predpostavljeno, je zdaj postavljeno. V tem procesu se kvalitativno spreminjajo tudi producenti sami, »iz sebe porajajo nove kvalitete... razvijajo v produkciji sami sebe... se preobražajo... oblikujejo nove sile in nove predstave, nove načine občevanja, nove potrebe in nov jezik«. ³¹ Glede na to bi lahko historični razvoj potekal tudi od prvotne »enotnosti« k razvitemu »združenju«, ne pa k (meščanski) družbi.

³¹ Prav tam, str. 339.32—34.

Druga stran tega razvoja pa je, da gre po Marxu razkroj stare »enotnosti« vštric z naraščajočim pomenom »privatne lastnine«. Razvoj produktivnih sil omogoča surplusno delo, menjava, ki spremlja ta razvoj, pa pomeni začetek »privatne lastnine«. Z razvojem produkcije menjalne vrednosti pa je produkcija vse manj enotnost reprodukcije posameznika in občestva. Reprodukcijski posameznik postaja vse bolj odvisna od »solipsistične« produkcije menjalne vrednosti in s tem od realizirane menjave s tujimi občestvi. Čedalje pomembnejše postaja razpolaganje z »občim blagom«, z »denarjem«. S pomočjo denarja je produkcija čedalje bolj povezana s produkcijo v drugih občestvih. Denar se tako tendenčno sam kaže kot novo »občestvo«. Poleg tega je kmalu negiran pomemben pogoj produkcije: enakost self-sustaining producentov: »razvoj menjalne vrednosti — ki ga podpira *denar*, eksistirajoč v obliki trgovskega stanu — razkraja bolj v neposredno uporabno vrednost usmerjeno produkcijo in lastninske oblike, ki ji ustrezajo — razmerje dela do njegovih objektivnih pogojev...«³²

Zgodovinski razvoj razkrojene »tretje« oblike, germanske, se konča z začetkom nove zgodovine, z meščansko zgodovino. Njen temelj je prvotna akumulacija kapitala: »Denar sam učinkuje v zgodovini samo toliko, kolikor sam kot nadvse energično sredstvo določevanja vposega v ta proces in kolikor pomaga oblikovati *oskubljene*, objektov oropane *svobode delavcev*.«³³

Zdaj se lahko vrnem k svoji začetni tezi, da konča razvoj »prve oblike« in »druge« v slepi ulici, čeprav temelji njun razkroj na menjalni vrednosti. Najprej bi navedel še naslednja gesla, ki nam jih nudi Marxovo besedilo: »azijska zgodovina je neke vrste indiferentna enotnost mesta in podeželja; (prava velika mesta je treba tu imeti le za knežje tabore, za superfetacijo nad pravo ekonomsko konstrukcijo)... klasična stara zgodovina je mestna zgodovina, toda zgodovina mest, ki temelji na zemljiški lastnini in agrikulturi;... sedež zgodovine je v srednjem veku (v germanskem času) podeželje in njen nadaljnji razvoj poteka potem v nasprotju med mestom in podeželjem; moderna /zgodovina/ je preobražanje podeželja v mesto, ne preobražanje mesta v podeželje, kakor v antiki.«³⁴

Tudi v »prvi obliki« so dani vsi pogoji za presežno produkcijo. Realizacija teh pogojev je razvoj menjave, ki je »poglavitno sredstvo oposameznjenja«. S tem je staro občestvo odpravljeno v procesu reprodukcije kot »podlaga ali predpostavka« oz. postavljeno je kot izginjajoča predpostavka, »ki je postala preozka za razcvet napredujoče človeške svojati.«³⁵

Tudi v »prvi obliki« je vsebovana možnost vseh »oblik pred kapitalistično produkcijo«, prehod k drugi temeljni formaciji, o kateri smo govorili zgoraj. V tem smislu je »azijaska oblika« prvo »progresivno obdobje ekonomske družbene formacije«, o kateri govori tudi Predgovor za *H kritiki politične ekonomije* (1859).

Za Hegla je Afrika naravno stanje, iz katerega je treba izstopiti, Azija pa je prva stopnja svetovnega duha, umni prelom z naravnim stanjem in v toliko prva »substancialna« stopnja »naravne svobode« — primerjava z Marxovim »azijskim produkcijskim načinom« se tu vsiljuje sama po sebi.

³² Prav tam, str. 350.26—28.

³³ Prav tam, str. 349.25—28.

³⁴ Prav tam, str. 330.18—20; 16—18, 20—24.

³⁵ Prav tam, str. 340.29—30.

Ostane nam še vprašanje, zakaj je postala azijska zgodovina šele od 19. in 20. stol. dalje del meščanske svetovne zgodovine³⁶ in zakaj se zgodovina Bizanca in Rima ni končala s »kapitalom« in »svobodno delovno silo«? Spomnimo se tu na vodilo, ki nam ga v zvezi s slepo ulico, z (relativno) brezgodovinskostjo »azijskega produkcijskega načina« ponuja Marxovo besedilo: »Surplusni produkt ... s tem sam od sebe pripade tej najvišji enoti. Sredi orientalskega despotizma in brezlastništva, za katero se zdi, da pravno eksistira v njem, zatorej kot podlaga dejansko eksistira ta plemenska ali občinska lastnina, nastala večinoma s kombinacijo manufakture in agrikulture v okviru male občine, ki tako postane popolnoma self-sustaining in vsebuje vse pogoje produkcije in hiperprodukcije ... Skupnostni pogoj za dejansko prisvajanje z delom, *vodovodi* ... se potlej kažejo kot delo višje enote — despotske oblasti, ki lebdi nad majhnimi občinami. Tukaj nastajajo zraven teh vasi prava mesta edinole tam, kjer je posebno prikladen kraj za trgovanje z drugimi; ali tam, kjer vrhovni poglavar države in njegov satrapi zamenjujejo svoj revenue ... za delo, ga porabljajo kot labour funds.«³⁷

Prvi odgovor bi torej bil, da pobira v oblikah orientalske despotije presežno produkcijo despotska vlada v obliki tributa, davkov itn. Juristično brezlastništvo in hkratna plemenska ali občinska lastnina, self-sustaining produkcija s kombinacijo manufakture in agrikulture, skupnostni pogoji dejanskega prisvajanja z delom kot delo višje enote: v teh historičnih predpostavkah mora despotsko pobiranje presežne produkcije omejevati trgovino na krog »prikladnih mest«. Kakršenkoli je že »izvor države«, državna oblast se lahko stabilizira le, če je kot »nadgradnja« tako ali drugače usklajena z ekonomsko »bazo«. Engels v polemiki proti Dühringu upravičeno poudarja nujno ekonomsko funkcijo sleherne trajne državne organizacije. Ker individui drug drugemu niso več vzajemno sredstvo in smoter, mora to funkcijo prevzeti »povzemajoča enota«. Po drugi strani postane država v celokupnem sistemu nujna za razvoj produktivnih sil. Tu se moramo zdaj spomniti na to, da je, kakor poudarja zgodovinsko raziskovanje, orientalska despotija neproduktivno uporabljala surplusni produkt, vsekakor pa ni pospeševala vrednostne produkcije neposrednih producentov. Ne le za orientalsko despotijo, ampak tudi za druge zgodovinske oblike (Rim) velja, da je zaradi specifičnih potreb države čedalje večji del presežnega produkta porabljen neproduktivno, s tem pa se začnejo zarisovati »meje«, slepe ulice za nadaljnji razvoj. Razvoj menjalne vrednosti se je ustavil povsod tam, kjer je bil naraščajoči »državni delež« pri »družbenem produktu« uporabljen neproduktivno.

Šele v »tretji obliki«, v »germanski«, se je razkroj končal z razvojem »mezdnega dela in kapitala«. Pomembno vlogo ima tu zahodnoevropski in srednjeevropski absolutizem. Evropski absolutizem se razvije sicer znotraj fevdalnega produkcijskega načina, vendar je z njim v konfliktu, tako kot je po drugi strani povezan z osvobajajočo se moderno meščansko družbo. Zato ta absolutizem ne more neproduktivno uporabljati surplusnega produkta. Pospeševati mora meščansko produkcijo presežne vrednosti, če hoče uveljaviti svojo državno oblast proti fevdalnim silam. Prav tako pa potrebuje moderna meščanska družba proti »anarhičnim« lokalnim in regionalnim fevdalnim silam centralizacijo državne oblasti. V tem smislu je evropski absolutizem neizogibna

³⁶ Prim. R. Dutschke, *Lenin auf die Füße stellen*. V tem delu, v katerem se spoprijema z Lukasevo *Zgodovino in razredno zavestjo*, je skušal Dutschke pokazati, da pozna zgodovina dve poti do meščanske družbe oz. do socialističnega občestva, »azijsko« in »evropsko« pot.

³⁷ K. Marx, *Öcrti*, METI 1/8, str. 326.32–327.4; 327.20–26.

razvojna etapa moderne meščanske države. Ta se ne opira več na zemljiško lastnino »predpostavljene« narave, ampak na »kapitalsko razmerje«, na »postavljeno, reproducirano« razmerje med mezdnim delom in kapitalom. Ali bi lahko torej rekli, da utemeljuje takšen razvoj produktivnih sil »menjalna forma«, da sta torej blagovna forma in denarna forma »bistveni« za zgodovino druge temeljne formacije? Po Engelsu je zgodovina civilizacije zgodovina blagovne produkcije (privatne lastnine) in države. Hkrati je zgodovina pisanega jezika. Ali bi morali po tej poti razbrati v Heglovem svetovnem duhu miselno obdelavo zgodovine »abstraktnega dela«?